

UOT 82.(091)

Ş.N.Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sohret.nesirova24@gmail.com

İSMAYIL ŞIXLININ ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİNİN ETNOKULTUROLOJİ SEMANTİKASI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.16>

Açar sözlər: *İsmayıl Şıxlı, əfsanə, rəvayət, nağıl, məsəl, hekayə, uşaq ədəbiyyatı*

İyirminci yüzillik Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında mühüm bir hissəni əfsanə və rəvayətləri təşkil edir. Milli özünüifadənin ən möhtəşəm düşüncə kodu olaraq diqqət önünə gələn xalq yaradıcılığı bütün parametrlərdə ədəbiyyatın yazılı qolu üçün qaynaq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Dünya ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarları folklorun zənginliklərindən istifadə etməklə bir-birindən maraqlı örnəklər yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də klassiklər əfsanə, rəvayət, mif, nağıl, bayatı, layla, oxşama, xalq mərasimi, uşaq oyunları, epos, dastan və s. nümunələrdən bəhrələnməklə özlərinin dünya şöhrətli əsərlərini geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişlər. Həmin sədəvrlər zamansızlıq sərgiləyərək əbədiyaşarlıq qazanmışlar. “Məni itirməyin”, “Sənə “aslanım” deyən”, “Dəvəçi”, “Şahın oğlu”, “İlgim”, “Ruzi”, “Keçəçi”, “Bəs zınqırovu kim asacaq”, “Xasiyyətimdir”, “Belə məmləkətdə”, “Qara at”, “Qonaq”, “Çiskin”, “Qızıl ilan”, “Mənim rəqibim” və s. bütün formulu və məzmun xətti etibarilə etnik kimliyin mükəmməl ifadə modeli olaraq orijinallıq sərgiləyir.

Ш.Н.Мамедова

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ ИСМАИЛА ШИХЛИ

Ключевые слова: *Исмаил Шихлы, легенда, повествование, сказка, притча, рассказ, детская литература*

Легенды и предания составляют важную часть в творчестве Исмаила Шихлы, одного из выдающихся деятелей азербайджанской литературной прозы XX века. Народное творчество, вышедшее на передний план как величайший мыслительный код национального самовыражения, во всех отношениях выполняло функцию источника письменной отрасли литературы. Могучие деятели мировой литературы, используя богатства фольклора, создали один за другим интересные образцы. В истории азербайджанской литературы классики обогащаясь легендами, преданиями, мифами, сказками, колыбельными, народными обрядами, детскими играми, эпосами,

повествованиями и другими образцами, они представили широкой публике свои всемирно известные произведения. Эти шедевры обрели вечную жизнь, продемонстрировав вневременность. «Не теряй меня», «Тот, кто называет тебя «мой лев», «Девачи», «Сын короля», «Ильгим», «Рузу», «Кечачи», «Кто повесит колокольчик», «Это мой персонаж», «Бела мамлакета», «Черный конь», «Гость», «Чискин», «Золотая змея», «Мой противник» и др. демонстрируют оригинальность как идеальная модель выражения этнической идентичности во всей своей формуле и содержательной линии.

Sh.N.Mammadova

ETHNO-CULTURAL SEMANTICS OF LEGEND AND NARRATIVES ISMAIL SHIKHLI

Keywords: *Ismayil Shikhli, legend, narrative, fairy tale, parable, story, children's literature*

Legends and legends form an important part in the work of Ismayil Shikhli, one of the prominent personalities of the twentieth-century Azerbaijani literary prose. The national creativity, which has come to the fore as the most magnificent thought code of national self-expression, has fulfilled the function of source for the written branch of literature in all parameters. Powerful artists of world literature have created interesting examples of each other by using the riches of folklore. In the history of Azerbaijani literature, classics are legends, narratives, myths, fairy tales, stale, lullabies, folk ceremonies, children's games, epics, epics, etc. benefiting from examples, they presented their world-famous works to a wide audience. Those masterpieces have gained eternal life by exhibiting timelessness. "Don't lose me", "He who calls you "my lion", "Devachi", "Son of the king", "Ilgrim", "Ruzu", "Kechachi", "Who will hang the bell", "It is my character", "Bela mamlaketa", "Black horse", "Guest", "Chiskin", "Golden snake", "My opponent" etc. exhibits originality as a perfect expression model of ethnic identity in its entire formula and content line.

Giriş

Folklor və yazılı ədəbiyyat bütün səviyyələrdə öz paradigmatik xarakteri ilə qarşılıqlı bağlantılara, ciddi mədəniyyət və mənəviyyat təsəvvürlərinə dayanır. Müxtəlif zaman kəsiklərində yaşamış sənətkarlar öz imkanları daxilində xalq yaradıcılığından süjet, motiv, hadisə, üslub səviyyəsində bəhrələnməklə nümunəyə çevrilmişlər. Etnosun gerçəklik haqqında təsəvvürlərini sərgiləyən bədii örnəklər tərbiyəvi mahiyyəti ilə gənc nəslin formalaşmasına funksional təsir göstərə bilmək xarakteri ilə spesifikləşir. Yaradıcı şəxsiyyəti və onun idealları, toplum səviyyəsində təqdim elədiyi əhvalat və hadisə axarı metamodel kontekstində sakral və profan dünyanın etnokulturoloji sistemə dayanan semantik qatını əhatələmək gücü və istəyi ilə

özünü göstərir. İ.Şıxlinin əfsanə və rəvayətləri bu baxımdan sinxron və diaxron yanaşmalarda əsaslı müəyyənliklə diqqət önünə gəlir.

Arxaik qat, ritual-mifoloji səciyyə. Ümumiyyətlə, arxaik qat, ritual-mifoloji səciyyə bütün formulu ilə etnik kimliyin ana axarını ehtiva etmək baxımından əsaslı bir müəyyənliklə özünü nümayiş etdirir. Bunlar isə kanonik formulu və struktural məzmunu ilə bütün parametrlərdə etnopotensiya olaraq təkrarlanmalarla spesifikləşir. Əhvalat, hadisə, işarəvi mədəniyyət kodu səviyyəsində bir bazis funksiyasında çıxış edir. Qavramın psixooanalitik proyeksiyası təhtəlsüür səviyyəsində etnokulturoloji sistemin semantik çalarlarını özündə ehtiva etmək gücü ilə spesifikləşir. Folklor və yazılı ədəbiyyat kontekstində bir müəyyənlik etalonu olaraq özünü nümayiş etdirir. İ.Şıxlinin əfsanə və rəvayət adı ilə təqdim etdiyi hekayələr bunun tipik örnəyidir. Məlum olduğu kimi, “folklor yazılı ədəbiyyatın yaranması və inkişafı üçün ən əsas mənbələrdən biridir. Bütün dünya ölkələri şairlərinin ən yaxşı əsərləri xalqın kollektiv yaradıcılıq xəzinəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatı çox qədim zamanlardan başlayaraq şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı inkişaf etmişdir. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Məhsəti, Vəqif və başqalarının yaradıcılığında bunu aydın görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində folklor və yazılı ədəbiyyatın bir-birindən istifadəsi, qidalanması qarşılıqlı olmuşdur” (1, s.465-466). İ.Şıxlı bütün ruhu, təfəkkür intellekti və düşüncə tərzini etibarilə xalqın zəngin etnokulturoloji mükəmməlliyinin nümunəsinə çevrilir. Onun şəxsiyyət kimi formalaşdırdığı təsəvvür, eləcə də bir-birindən maraqlı ədəbiyyat abidələri bütün aspektlərdə bədii-estetik, tarixi-fəlsəfi, siyasi-ideoloji müəyyənliyin hadisəsi timsalında bir əlçatmazlığı nümayiş etdirir. “Dəvəçi”, “Sapı özümüzdəndir”, “Xasiyyətimdir”, “Məni itirməyin” və s. kimi əfsanə və rəvayətlər öz qaynağını məhz xalq yaddaşında olan zənginlikdən götürməklə bir məsələ səviyyəsində nümunəyə çevrilmişdir. “İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri əfsanə və rəvayətlər əsasında yazdıqlarıdır. O, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətləri mövzu kimi seçmiş, bu mövzulara yeni nəfəs vermiş, poetik, oxunaqlı bir formaya salmış, Azərbaycan dilinin, eləcə də söz sənətinin imkanları baxımından işləmişdir. İsmayıl Şıxlı burada xalqdan öyrəndiklərini xalqın özünə qaytarmaqla həm xalqın yazdıqlarını yaşatmış, həm də özünün bədii təxəyyülünü əsl yazıçı səviyyəsində təqdim etməyi bacarmışdır. Bu əfsanə və rəvayətlərin hər birinin adı arxasında dərin fəlsəfə durur. Elə bir həyat fəlsəfəsi ki, hər bir kəsin taleyinin içindən keçir.

Xalqın müdrikliyindən qidalanan, elin köksündəki söz zirvələrindən qanadlanan ayrı-ayrı əhvalatlar İsmayıl Şıxlinin sənətkar qələmində müasir məzmun kəsb edir, böyük fəlsəfi məna qazanır” (6, s.9). Bir istiqamətdə uşaq ədəbiyyatının zənginliyinə bağlanan bu nümunələr həyatı dərk və

qavram baxımından ciddi bir təsirediciliyi sərgiləyir. Müxtəlif zaman kəsiklərində dərsləklərə salınan bu tip örnəklər tərbiyyəvi mahiyyəti, fundamental təsiredicilik funksiyası ilə əsaslı təsəvvürə yüklənir. “Dağların zirvəsində dolaşan qara buludlar qəflətən sıxlaşıb ətəyini salladı. Dərələrin, meşələrin üstü ilə səhralara yeridi. Əvvəlcə dağların sinəsinə, sonra isə düzənliklərə qaranlıq çökdü. Şiddətli külək xəzəli, toz-torpağı göyə sovurub uğultu ilə çölə yaydı. Göy şaqıldadı, şimşək çaxdı, sellər-sular oyandı. Dəliqanlı dağ çayları köpüklənib yatağından çıxdı, qayalara çırpılıb buruldu, şişib gölləndi və birdən özünə yol açıb səhralara üz tutdu. Aşağılarda, təkamseyrək gözə dəyən insan məskənlərində haray qopdu, arvad-uşaq daxmalardan bayıra töküldü, mal-qara xalxallarda çaxnaşib-böyürüşürdü, atlar yallarını pırpızlandırıb qulaqlarını şəkildilər, itlər üzələrini göyə tutub zingiltili səslə uzun-uzun ulaşdı. Hamı dedi ki, fəlakət var, göylərdən bəla gəlir.

Müdrək qocalar uğultunun yaxınlaşdığını hiss edib əl-ayağa düşdülər:

-Atların çidarını açın!

-Mal-qaranı təpələrə haylayın!

-İtləri zəncirdən buraxın!

-Özünüz də təpələrə qaçın!

Analar körpələrini dallarına şələlədilər, uşaqlar əl-ələ yapışdılar, təpələrə, dikdirlərə üz tutdular” (7, s.13-14). Göründüyü kimi, təhkiyə elementlərinin mətn//mətn səviyyəsində sərgilədiyi təsəvvür stixial xarakteri ilə bilgi verməyə, yüksək yaradıcı intelleksiyası ilə etnoqrafik düşüncədə olan təsəvvürləri təqdimə yüklənir. İ.Şıxlı xalq yaddaşında olanlardan çıxış edərək təbii fəlakətdən qorunuş təsəvvürünü sel timsalında təqdim etməklə kifayətlənmir, onun digər tərəfində odun törətdiyi acılar timsalında yaşananlar dayanır. “Göy yenidən şaqıldadı. Elə bil səma ortadan buz kimi çatlayıb qırıldı və əyri-üyrü yarıqların arasından göz qamaşdıran od püskürdü. Bu odlu zolağın bir ucu yerə sancılıb xeyli titrədi. Ətrafdakı hənirtidən qarsalandılar. Nə isə çatırdadı, alov qarışıq tüstü göyə ucaldı.

Təpəyə pənah gətirənlər alışıq üfüqlərə baxdılar. Meşələr od tutmuşdu, çatırtıdan qulaq batırdı, alov ərşə dirənmişdi.

-Allah, sən saxla, başımıza göydən od yağdırma” (7, s.13-14). Selin və odun törətdiyi fəlakət və onun xalq təsəvvüründə işarələdiyi mifoloji lay, semantik qatın ortaya qoyduğu təsəvvür “amiranə bir səs”in ehtişamında bir başqa mənzərəni “mən vicdanam”ı və onun polifonik qatındakı məzmunu açıqlayır. “Ayrılmaq vaxtı idi. Vicdan əlini dostlarının çiyinə qoyub soruşdu:

-İşdir, birdən bir-birimizi itirsek, necə tapışacağıq?

Su gülə-gülə dilləndi:

-Harda çəmənlük, yaşıllıq görsəniz, mənə orda axtarın.

Od dedi:

-Harda ocaq, bacalardan burulub çıxan tüstü görsəniz, bilin ki, ordayam. Bəs səni itirsək, necə tapaq, ay vicdan?

Vicdan köksünü ötürüb üfüqlərə baxdı və titrək səslə dilləndi:

-Amanın günüdür, məni itirməyin, itirsəniz, bir də tapa bilməzsınız” (7, s.18-19). Son dərəcə əsaslı müəyyənliyə, xalq təsəvvüründə dünyanın o başından bu başına qədər olanların zamansız faktlarına bağlanan bu düşüncə mətn informasiyasında əsaslı bir əxlaqa, mənəviyyat koduna yüklənir. Yaradıcı şəxsiyyəti və xalq müdrikliyi etnik işarələnmənin mükəmməl formulu olaraq “məni itirməyin” timsalında bir fəlsəfi modeli, ilkinlikdən bu yana gələn təsəvvürü öz içinə alır.

Yaradıcı özünəməxsusluğu və yazıçı şəxsiyyəti. “Sapı özümüzdəndir”, “Dəvəçi”, “Keçəçi”, “Xasiyyətimdir” və s. əfsanə və rəvayətlərin sərgilədiyi mənzərə uşaqların, yeniyetmələrin, gənclərin və bütün yaş dövrlərinin örnəyi olaraq tərbiyəvi məzmunu ilə spesifikləşir. “Bu gün quşlar lap tezdən oyanmışdılar. Dan yerinə çəhrayı rəngli gümüş işıq çilənib üfük qizaranda artıq onların səsi meşə yarpaqlarının həzin xışıltısına qarışmışdı. Dünənki yağışda çimib tərtemiz yuyunmuş çiçəklərin ləçəkləri arasında elə bil səhər-səhər mirvari səpələnmişdi. Meşə xoruzlarının, qırqovulların sinəsi, saçaqlı quyruqları alışıb yanırdı. Günəşin qızılı şüalarını, göy qurşağının əlvən zolaqlarını, deyəsən, xaliq özü onların boynuna dolamışdı.

Ağacların sultanı, dünyanı yorub yola salmış qoca palıd da tezdən oyanmışdı. O, səhər küləyinin dağlardan qovub gətirdiyi, sərin bulaq suyu kimi diş göynədən təmiz havasını ciyərlərinə çəkib qulaq asırdı. Qumru quşları qoşalaşib naz-qəmzə ilə çəmənlikdə dolaşırdılar” (7, s.19). Epik təhkiyə xalq düşüncəsində qəlibləşmiş normativlərdən çıxış etməklə təqdim üsullarının özünəməxsusluğu səviyyəsində yazıçı dünyagörüşünü, yaradıcı imkanlarını diqqət önünə gətirir. Xalqın zəngin folklor mədəniyyəti min illərin təcrübəsinə əsaslanaraq atalar sözü, məsəl səviyyəsində ciddi bir müəyyənliyə bağlanır. “Sapı özümüzdəndir” ifadəsi də baş verənlər kontekstində əsaslı bir təsəvvürü özündə ehtiva edir. Bir növ yazıçı bu qənaəti “sapı özümüzdəndir” timsalında mükəmməl bir yaddaş səviyyəsində canlandırır. Xəyanətin, baş verənlərin haram əl qatılması səviyyəsində uğursuzluğunun mahiyyətini açıqlayır. Bütün bunlar baxımından yazıçı yüksək yaradıcı intelleksiyası ilə məsəl, atalar sözü kontekstində işləklilik qazanmış bir ifadənin açımını bütün zamanlar səviyyəsində açıqlamaqla örnəyə çevirir. “Çaparlar yola düşdülər. Gecəli-gündüzlü üç gün yol getdilər və həftənin axırında geri döndülər. Qoca palıd onların sir-sifətindən başa düşdü ki, pis xəbərlə gəlirlər, yoxsa belə məlul-məhzun olmazdılar. Çaparlardan biri cəsarətlə dedi:

-Baba palıd, meşəni qırırlar.

-Kim?

-Balta.

-Balta nədir?

-Əl boyda dəmir parçasıdır. Par-par parıldayan almaz kimi iti ağzı var.

Qoca palıd fikrə getdi. Qayğılı-qayğılı saqqalını qaşdı:

-Bu əl boyda dəmir parçası ağacı necə kəsir, axı?

Çaparlardan o biri sözə qarışdı:

-Düz deyirsiniz, baba palıd, sap olmasa, bizə heç nə edə bilməzlər.

Qoca palıdın səsi titrədi və təşvişlə soruşdu:

-Baltanın sapı nədəndir?

-Ağacdən.

-Onda bizi qıracaqlar.

-Niyə?

-Çünki sapı özümüzdəndir” (7, s.22). Əfsanənin etnokulturoloji semantikasi şüuraltı hadisə səviyyəsində yüksək təsiredici xüsusiyyəti ilə əsaslı bir yaddaş bilgisini ehtiva edir. Ümumiyyətlə, “əsatiri izlər folklorumuzun epik janrlarında az və ya çox şəkildə yaşamaqdadır. Əfsanələrimizdə xalq təfəkkürünün mifoloji izləri aydın görünməkdədir” (11, s.272). Atalar sözü, məsəl, nağıl, dastan, təmsil, bayatı, şərqi, xalq mərasimləri və s. müxtəlif kontekstlərdə toplum təsəvvürünə, əldə etdiyi təcrübənin sərgilədiyi fakta, baş verənlər təmsalında gəlinən qənaətlərin normativ olaraq qəlibləşmələrinə bağlanır. Yuxarıdakı əfsanə də “sapı özümüzdəndir” təmsalında əsaslı bir müəyyənliyə, insanların qarşılaşdığı reallığa yüklənir. “Hər bir gənc nəslin qarşısında iki çox mühüm vəzifə durur:

a) yaşlı nəslin ictimai və sosial inkişaf tarixinin topladığı bilikləri və təcrübələri mənimsəmək:

b) özünü gələcək həyata hazırlamaq və həyata özünün biliklərini, ixtira və kəşflərini əlavə etmək” (8, s.7). Xalqın zəngin yaradıcılığı və formalaşdırdığı təsəvvür atalar sözü, məsəl, yanıltmac, tapmaca, əfsanə, rəvayət, nağıl və s. səviyyəsində ortaya qoyduğu bilgilərlə həyatı dərkə, etnik müəyyənliyin işarələdiyi məzmunə bağlamaqla həm də şəxsiyyət kimi formalaşma baxımından əsas olur. “Xasiyyətimdir” əfsanə, rəvayət olma aspektində əqrəbin xarakterini lazımı qədər ustalıqla diqqət önünə gətirir. “Əqrəb və əqrəblik” kontekstində yaşayanların nümunəsi olaraq ümumiləşdirilir. Etdiyi xeyirxahlıqlar müqabilində əqrəbdən ölümcül zərbə alan tısbığa son dəfə gücünü toplayıb suyun üzünə qalxaraq deyir:

“-Məni niyə çaldın, ay namərd?

Əqrəb üzünü artıq gözləri tutulan və asta-asta suyun dubunə enən tısbığaya çevirdi.

-Məndən incimə, qardaş, xasiyyətim belədir, çalmasam, dura bilmərəm” (7, s.88). İ.Şıxlinın əfsanə və rəvayətləri bütün parametrlərdə xalq müdrikliyindən gələnlərə hesablanır və məsəl səviyyəsində orijinal düşüncə ilə bilgi verməyə, gənc nəslin etnokulturoloji dəyərlər səviyyəsində formalaşmasına köklənir.

Nəticə

Folklorun bir yaddaş hadisəsi olaraq sərgilədiyi təsəvvür üfqi və şaquli səviyyədə etnik özünüifadənin örnəyi olaraq həm məzmun qatı, həm də bədii-estetik formulu ilə əlçatmazlığı özündə ehtiva edir. İ.Şıxlı da yaradıcılığında bunlardan bəhrələnməklə ədəbiyyatımıza özünün əvəzsiz töhfələrini vermişdir. Əfsanə, rəvayət səviyyəsində təqdim olunan bu epizodlar mətn və mühit kontekstində yüksək yaradıcı intelleksiyası ilə orijinallıq sərgiləyir. Yaradıcı imkanlarını, epik təhkiyənin folklordan gələn çeşidli mexanizmlərini və təsiredicilik funksiyasını bir bütöv olaraq əks etdirməklə yeni məzmun və çalarda yaşarlılıq qazanır. Bütün bunlar sənətkar istedadının nümunəsi olaraq tərbiyəvi mahiyyəti ilə əvəzsizlik qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əfəndiyev P.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. *Xəlil Z., Əsgəri F.* Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
3. *İsmayılova M.* XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 184 s.
4. *Məmmədov M., Babayev Y., Salamoğlu T.* Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
5. *Namazov Q.* Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
6. *Şıxlı E.* Ön söz. Şıxlı İ. Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, s. 7-10.
7. *Şıxlı İ.* Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, 412 s.
8. *Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A. və b.* Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
9. *Tahirli Z.* Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan uşaq şeiri. Bakı: Azərnəşr, 1991, 182 s.
10. *Tofiq M.* Mirvarid Dilbazi // Göyərçin, Bakı, 1972, №1, s.7-12
11. *Vəliyev V.* Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
12. *Yusifov R.* Uşaq ədəbiyyatı, Bakı: Şirvan, 2006, 268 s.
13. Uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə dair Ümumittifaq müşavirəsi / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1952, 25 aprel
14. Uşaq ədəbiyyatını günün tələbləri səviyyəsində /Azərbaycan kommunisti, Bakı, 1979, № 1
15. *Uşinski K.D.* Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953, 314 s.

Redaksiyaya daxil olub 18.07.2024